

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI

ILMIY
AXBOROTNOMA

2024

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI

- НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК НАМАНГАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
- SCIENTIFIC BULLETIN OF
NAMANGAN STATE UNIVERSITY

Bosh muharrir:

p.f.d., prof., S.T. Turg'unov

Mas'ul muharrir:

PhD., dots., A.A. Rasulov

Mas'ul muharrir o'rinbosari:

PhD., dots., O.N. Imomov

TAHRIR HAY'ATI

<u>Fizika-matematika fanlari:</u>	akad. S. Zaynobiddinov akad. A. A'zamov f-m.f.d., prof. B. Samatov f-m.f.d., dots. R. Xakimov f-m.f.d., dots. B. Abdulazizov f-m.f.n., dots. A. Xolboyev f-m.f.n., dots. R. Jalalov	<u>Kimyo fanlari:</u>	akad. S. Nigmatov k.f.d., prof. Sh. Abdullayev t.f.d., dots. G' Doliyev k.f.n., dots. T. Sattorov k.f.n., dots. A. Hurmamatov PhD., dots. D.S. Xolmatov
<u>Biologiya fanlari:</u>	akad. K. Tojibayev akad. R. Sobirov b.f.d., prof. A. Batashov b.f.d., prof. N. Abdurahmonov b.f.d., prof. F. Kushanov b.f.d., prof. A. Kuchboyev b.f.d., dots. D. Dexqonov	<u>Filologiya fanlari:</u>	fil.f.d., prof. N. Uluqov fil.f.d., prof. H. Usmanova f.f.n., dots. Q. Siddiqov PhD. H. Solixojayeva PhD. dots. U. Qo'ziyev PhD. H. Sarimsoqov fil.f.d., N. Dosbayeva
<u>Texnika fanlari:</u>	t.f.d., prof. A. Umarov t.f.d., prof. S. Yunusov	<u>Qishloq xo'jaligi fanlari:</u>	g.f.d., prof. B. Kamalov q-x.f.n., dots. A. Qazaqov
<u>Tarix fanlari:</u>	akad. A. Asqarov s.f.d., prof. T. Fayzullayev s.f.d., prof. N.B. Dexkanov t.f.d., prof. A. Rasulov t.f.d., prof. M. Xaydarov	<u>Geografiya fanlari:</u>	g.f.d., dots. B. Kamalov g.f.d., prof. A. Nigmatov g.f.d., dots. A. Nazarov
<u>Falsafa fanlari:</u>	f.f.d., prof. M. Ismoilov f.f.d., prof. B. Talapov f.f.d. dots. Z. Isaqova f.f.d., G. G'affarova p.f.d., prof. T. Ismoilov PhD. A. Abdullayev	<u>Iqtisodiyot fanlari:</u>	i.f.d., prof. N. Maxmudov i.f.d., prof. O. Odilov
<u>Pedagogika fanlari:</u>	p.f.d., prof. U. Inoyatov p.f.d., prof. B. Xodjayev p.f.d., prof. O'. Asqarova p.f.n., dots. M. Nishonov p.f.n., dots. A. Sattarov p.f.n., dots. M. Asqarova p.f.n., dots. Sh. Xo'jamberdiyeva p.f.d., dots. S. Abdullayev PhD., dots. D. Sarimsakova PhD., B. Urinov	<u>Tibbiyot fanlari:</u>	b.f.d., prof. G'. Abdullayev tib.f.n., dots. S. Boltaboyev
		<u>Psixologiya fanlari:</u>	p.f.d., prof. Z. Nishanova p.f.n., dots. M. Maxsudova
		<u>Texnik muharrir:</u>	<u>S. Xoshimov</u>
		<u>Rasmiy web sahifa:</u>	<u>journal.namdu.uz</u>
		<u>Tahririyat manzili:</u>	<u>Boburshox ko'chasi, 161-uy</u>
		<u>Faks:</u> (0369)227-07-61	<u>e-mail:</u> science@namdu.uz

Ushbu jurnal 2019-yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosati qarori bilan fizika-matematika, kimyo, biologiya, falsafa, filologiya va pedagogika fanlari bo'yicha Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

"NamDU ilmiy axborotnomasi – Научный вестник НамДУ" jurnali O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining 17.05.2016-yildagi 08-0075 -raqamli guvohnomasi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA) tomonidan 2020-yil 29-avgust kuni 1106-sonli guvohnomaga binoan chop etiladi. "NamDU Ilmiy Axborotnomasi" elektron nashr sifatida xalqaro standart turkum raqami (ISSN-2181-1458) ga ega. NamDU Muvofiqlashtiruvchi Kengashining 2024-yil 26-noyabrda 8-sonli yig'ilishida muhokama qilinib, ilmiy to'plam sifatida chop etishga ruxsat etilgan (Bayonnoma № 8). Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2024-11]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

09.00.00-FALSAFA
journal.namdu.uz
PHILOSOPHICAL

Назаров Насриддин Атакулович

ЧДПУ, профессор

ТУРК РУНОЛОГИЯСИНИНГ ИЖТИМОЙИ-МАДАНИЙ ИЛДИЗЛАРИ: ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ

Аннотация. Мазкур мақолада туркий халқларнинг келиб чиқиш шакллари ва уларнинг шаклланиши босқичлари ёритиб берилган. Турк рунологиясидаги халқларнинг маданияти ва қадриятлари ҳам очиб берилган.

Калит сўзлар: туркий халқлар, тарихий ёндашув, маданият, маънавият, рунология

Назаров Насриддин Атакулович

ЧДПУ, профессор

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ КОРНИ ТУРЕЦКОЙ РУНОЛОГИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация. В данной статье описывается происхождение тюркских народов и этапы их формирования. Также раскрываются культура и значения *hwlqs* в турецкой рунологии.

Ключевые слова: тюркские народы, исторический подход, культура, духовность, рунология.

Nazarov Nasriddin Atakulovich

CSPU, professor

SOCIO-CULTURAL ROOTS OF TURKISH RUNOLOGY: A HISTORICAL APPROACH

Annotation. This article describes the origins of the Turkic peoples and the stages of their formation. The culture and values of *hwlqs* in Turkish runology are also revealed.

Key words: Turkic peoples, historical approach, culture, spirituality, runology

Ёзма ёдгорликларнинг тарихий моҳияти ҳақида изланишларга мурожаат этиш Туркологиянинг туркий тафаккур ривождаги ўрнини ҳамда эл ўтмишидаги тарихий ва маданий жараёнларининг ўзаро алоқадорлигини кўрсатади. Маълумки, “Туркология – шаклланиш жараёни туркий бўлган, туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг тилини, адабиётини, тарихини, этнографиясини, маданиятини, яна руҳоний, маданий қадриятларини тадқиқ этувчи илмининг соҳаси. Туркология илмининг номланиши ҳозирги туркий халқларга хос, уларнинг аجدодлари, VI-IX асрларда яшаб, Ўрхун, Енисей, Талас ва бошқа ёзма ёдгорликларни келажак авлодларга мерос этиб қолдирган, бир-неча уруғ ва қабилалар иттифоқидан ташкил топган макроэтникалик бирлик – туркларнинг номи билан шаклланиб, ривожланди”[1]. Яъни, Туркология фани туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг тиллари, тарихи, этнографияси, дунёқараши, оғзаки ижоди, урф-одат

ва анъалари, диалектал ўзига хослик ўзакларида мужассамлашган умумийлик каби жиҳатларни ўрганувчи фан. Туркология фани туркларнинг тадрижий такомил босқичларида ушбу элга хос бўлган тарихий-ғоявий жараёнлар эволюциясини ўрганиш учун бирламчи манба сифатида тошбитиклардан ҳам фойдаланади. “Ҳозирги Туркология фанида турли хил белгилар билан ёзилган туркий ёдгорликлар кенг тарқалган ҳамда улар ўрганилган бўлиб, булар руник, уйғур, манихей, брахма, араб, арман-кипчок, чигатой битикларидир”[2]. Ва бу тошбитиклар қадимги турклар тарихини ўрганиш билан бир қаторда ҳар бир тарихий-маданий даврга хос бўлган ғоявий жараёнларни ўрганишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Зеро, ҳар қандай муваффақиятнинг асосида жамият аъзоларида ғоявий яхлитлик, умумфаолиятни таъминлашда сафарбар қилувчи ғояга содиқлик хислатлари ётади. Шу нуқтаи-назардан олиб қараганда турк рунологиясининг тарихий илдизларини тадқиқ этиш туркий халқлар ўтмишини, жумладан миллий

тарихнинг янада теранроқ моҳиятини тасдиқлаш билан бир қаторда тарих, лингвистика, этнография ва филологиянинг муҳим қирраларини ўзида мужассамлаштирган Туркология фанининг ҳам янада қадимийроқ характерини таъминлашга хизмат қилади.

Турк рунологиясининг тарихий илдилари бевосита қадимги туркларга хос битик шаклига бориб тақалади. Битик муайян тилга мансуб товушнинг белгилардаги ифодаси бўлиб, тарихнинг маълум даврида муайян халқнинг маданий даражасини ифодалайди. Яъни, битик – ҳар қандай цивилизациянинг ўлчов индикатори сифатида тарихий-маданий тараққиётда муайян элнинг маънавий имкониятлари кўрсаткичи бўлиб, даврга хос тарихий жараёнларни ифодалашга хизмат қилган. Маълумки, “Юнон ва лотин манбаларига таянган ҳолда Европа ҳудудида қадимдан буён тўрт асосий тил фаолият кўрсатган дейишимиз мумкин: булар – грек, лотин, хун ва гот тиллари бўлиб, хун ва гот тиллари скиф тилларидир”[3]. Юқорида келтирилган иқтибосда бизнинг эътиборимизни тортган скиф тиллари хун ва қадимги турк тили учун бошланғич асос бўлиб ҳисобланади. Яъни, қадимги турк тилининг тарихий илдизи хунлар тилига бориб боғланса, хунлар тили ўз навбатида скифлар тилидан ибтидо олади. Юнонлар скифлар сифатида манбаларда ифодалаган халқ Осиёда саклар деб аталганликлари тарихий манбалардан маълум. “Юнон файласуфи Страбон скиф қабиласи бўлган саклар ҳақида тўхталади. Антик давр манбаларида форслар барча скифларни сак деб аташганлиги ёзилган”. Ушбу маълумотлар скиф ва саклар битта халқнинг икки этноним билан аталганлигини тасдиқлайди.

А.Хўжаевнинг хитой манбалари асосидаги тадқиқотида келтирилишича: “Саклар тарихини ўрганувчи хитой тарихчиларининг қизиқарли хулосаларидан бири шундан иборатки, улар сакларнинг келиб чиқиши турк эканлигини тасдиқлайдилар. Масалан, археологик материаллар таҳлили асосида ҳамда Хитойда тарих фанлари эришган ютуқлар асосида, тадқиқотлари қозоқ халқи этник тарихи ва маданиятига бағишланган тарихчи Су Бэйхай саклар дастлаб турклар бўлганлиги, уларнинг тиллари миграциялашув жараёнларида ўзгарганлиги ҳақида ёзади. Эронга яқин ҳудудларда жойлашган саклар форс тилини қабул қилган бўлсалар, даштларда яшаган саклар эса ўз она тили – турк тилини сақлаб қолганлар”. Ва бу саклар яшайдиган ҳудуд милoddан олдинги X-V асрларда жуда кенг даштликларни қамраб олганлиги билан эътиборни тортади. “Улкан этноҳудудлардан бири Скифия бўлиб, унинг ҳудуди Европанинг ярмидан кўп жойи билан тенг эди”.

Қадимги турклар аجدодларининг шаклланиш жараёни ана шундай улкан ҳудудни эгаллаган бўлиб, турли этнонимлар билан аталганлар. “Висладан Урал тоғларигача бўлган этноҳудуд айрим манбаларда Скифия, баъзиларида Сарматия, кейингиларида Сарматия ва Скифияга бўлинганлиги ҳақида тилга олинади”[4]. Албатта, этногенез масаласи чуқур билим ва мулоҳазани талаб этади. Чунки, юқорида санаб ўтган қабилалар фин-угор, славян, форс, герман, кельтлар ва кавказ халқлари этногенезида ҳам кузатилиши назарий баҳсларда эшитилиб туради. Чунончи, скифларни эроний тилли бўлганлиги (В.И.Абаев), сарматлар тўғрисида мунозарали масалалар, яъни уларнинг турклар этногенезидаги ўрни масалалари баҳсли бўлсада, скифлар ва туркларнинг этногенетик алоқалар тўғрисида маълум ишлар қилинган. Скиф ёки саклар хунларнинг аجدодлари сифатида ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида турли этнонимлар билан аталгани манбалардан маълум. “Шундай қилиб, хунлар Европада турк тилли қадимий скиф-сармат халқи бўлиб, дастлаб Уралда яшаганлар. Қадимда уларни киммерийлар деб аташган”. Бир тарихий этнос тўғрисида этнонимларнинг турли-туманлиги турклар ва хунларнинг аجدодлари сифатида скиф ёки сакларнинг ўзлари томонидан ёки атрофдаги ўзга этнослар томонидан берилган сифатловчи атама бўлиб, асосан уларнинг эгаллаб турган ҳудуди ва ҳарбий қобилиятлари билан боғлиқ.

Хунлар мисолида Европа халқлари этногенезида ҳам туркий омилнинг бевосита бўлмасида, билвосита иштирокини кузатамиз. Қозоғистонлик тадқиқотчи ўз асарида Европа халқлари ҳақида сўз юритиб: “Уларнинг аجدодлари қачонлардир чавандозлар бўлиб, турк тилида сўзлашганлар”[5], дейди. Турк тилида сўзлашганликлари баҳсли масала, лекин Европа цивилизация тараққиётида хунларнинг ўрнини эътибордан қочирмаслигимиз лозим. Албатта, от бошқариш маданияти умуминсоний маданиятда кескин бурилиш ясаб, қадимги турклар аجدодларининг темирчилик маданиятида ўқ-ёй ихтиросидан сўнг узангининг ихтиро қилиниши баҳодир жангчининг от устида жанговар қобилиятининг барқарорлиги ва узлуксизлигини таъминлади. Илгари от юк ортиш ва манзилга етиш воситаси сифатида фойдаланилган бўлса, энди қадимги туркларнинг аجدодлари томонидан от устида узангига оёқни тираб, олди ва орқа томонига эркин ҳаракатни, эркин ҳаракат бўлганда ҳам жанговар ҳаракатни таъминлади. “...ихтиро этилган металл, узанги, юк уловлари арава ўрнида ишлатила бошлангач, карвонлар сахро ва тоғ доволаридан нисбатан осон ва тез ўтиш имкониятига эга бўлдилар”[6]. Айниқса, от абзалларининг мукаммаллашиб бориши, отни бошқариш, унинг

устида эркин ҳаракат қилиш имкониятларини вужудга келтирди. Бу имкониятлардан турк баҳодирларисамарали фойдаланганлиги илк ўрта аср ва ўрта аср манбаларидан маълум

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Туймебаев Ж.Ж., Ескеева М. Туркитанудын тарихи-лингвистикалык негиздери (Историко-лингвистические основы Тюркологии). – Алматы, 2015. – Б. 14.
- 2.Великая степь: Материалы III Форума гуманитарных наук. I-том. – Астана, 2018. – С. 492.
- 3.Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва, 2008. – С. 25.
- 4.Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. - Ташкент: Навруз, - 2017. – С. 63.
- 5.Томпиев К.К. О тюркских племенах и народах Азии и Европы. Глава 83. Тюркские племена и народы Европы. - Алматы: КазАкпарат, 2010. – С. 17.
6. Гумилев Л. Древние тюрки. – Москва: Айрис-Пресс, 2005. – С. 8.